

УДК 177.82(1-22)-055.26:94(477.53) "175/179"

Бороденко Олена,
аспірантка кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка, м. Полтава

ФЕНОМЕН ЖІНОЧОЇ САМОТНОСТІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ НА ПРИКЛАДІ СІЛ ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКУ (за матеріалами облікових джерел другої половини XVIII ст.)

У статті зроблена спроба структурувати сімейний стан жіноцтва другої половини XVIII століття на прикладі одинадцяти населених пунктів Полтавського полку за матеріалами облікових джерел другої половини XVIII століття, визначити основні категорії самотніх жінок, розкрити особливості їхньої поведінки та ставлення суспільства до таких осіб.

Ключові слова: жіноча самотність, заміжня жінка, незаміжня жінка, самотня жінка, жінка-вдова, жінка з невизначеним сімейним статусом, "Рум'янцевський опис", сповідні розписи.

Borodenko O. Phenomenon of women's loneliness in the second half of the 18th century after the example of villages of Poltava regiment (according to the material tally sources of the 18th century)

It has been made an attempt to structure of marital status women's population of the second half of the 18th century after the example of 11 communities of Poltava regiment according to the material tally sources of the 18th century, to determine the main categories of single women, to disclose peculiarities of their behavior and society relation to such women.

Keywords: women's loneliness, a married woman, a unmarried woman, a single woman, a widow-woman, a woman of indefinite marital status, "Rumyantsevsky inventory", confessional signatures.

Історико-демографічний аналіз одинадцяти населених пунктів Полтавського полку (Головача, Горбанівки, Жуків, Диканьки, Куклинців, Пушкарівки, Рибців, Розсошенець, Стасівців, Трибів, Щербанів) за матеріалами "Рум'янцевського опису" 1767-1769 рр. та сповідних розписів 1775 р., серед інших проблем, дозволяє роз-

глянути й феномен жіночої самотності в традиційному українському суспільстві. Згідно з цими джерелами сімейний стан сільської жінки Гетьманщини XVIII ст. характеризувався такими основними категоріями: заміжня жінка, вдова, незаміжня жінка та жінка, статус якої невизначений. Отже, основними завданнями нашого дослідження є визначення основних категорій жіноцтва згідно з їх сімейним станом, проведення аналізу кількісного та вікового складу, виділення поведінкових стратегій вдів та розкриття певних особливостей ставлення суспільства до вдів.

За сповідними розписами перерахованих вище населених пунктів визначено частку цих категорій жіноцтва до загальної чисельності населення в селах (9 896 чоловік). Так, жінок у шлюбі виявлено в кількості – 2 571 особа (26%), незаміжніх жінок – 641 (6,5%), вдів – 292 (3%) та осіб з невизначеним сімейним станом – 50 жінок (0,5%). Частка цих категорій жінок у загальній структурі жіночого населення означених населених пунктів (4 887 осіб – 100%) відповідно становила: заміжніх жінок – 52,6%, незаміжніх – 13,1%, вдів – 6% та осіб з невизначеним сімейним станом – 1%. Окрему групу незаміжніх становлять дівчата дитячої групи від народження до 14 років – 1 333 особи (27,3%), які не будуть враховуватися у нашому дослідженні.

Заміжня жінка – це жінка, яка перебувала в офіційному шлюбі з чоловіком. Згідно з сучасними дослідженнями до цієї категорії належала більшість сільських жінок як у Гетьманщині, так і в інших регіонах Центрально-Східної Європи [18, с. 64-65].

Три інші категорії жіноцтва демонструють особливий стан жіночої самотності. Поняттям “удова” зазвичай позначають жінку, яка втратила чоловіка й після його смерті залишилася бездітною самотньою особою, або жінкою з дітьми. Вдівство – стан, який народна традиція оцінює як соціально-неповноцінний, тобто соціальну роль жінки-вдови розглядали як відхилення, девіацію стосовно соціокультурної норми – заміжньої жінки-молодиці [7]. На думку польської дослідниці Івони Пугацевіч (Iwona Pugaciewicz), цей стан знову повертав їй статус нареченої [19]. Ймовірно, в селах Гетьманщини була подібна ситуація, бо в сповідних розписах села Диканьки при реєстрації вдів інколи їх позначали як вдів-“невест” [16, с. 145].

Найбільше вдів-“невест” виявлено у диканьських розписах парафії церкви Різдва Христового. Брати-священники Веленські у такий спосіб позначили 15 вдів. Більшість з них навряд чи підходила під категорію наречених, оскільки їх вік був за 50 років. Наймолодшою серед них була 29-річна “удова Абена невеста” [16, с. 145]. Далі йшла 37-річна “удова Матрона невеста” [16, с. 137]. П’ятеро овдовілих жінок наречених належало до вікової групи 40-49 років та сім’я – до 50-59 років, найстаршою нареченою виявилася літня жінка 61 року “удова Марина невеста” [16, с. 136].

Своєрідне позначення вдів нареченими породжує припущення, що ці жінки справді могли знаходитися в тимчасовому стані нареченої, оскільки знайшли собі нового супутника для сімейного життя, і в найближчий термін планували вдруге вийти заміж. Можливий й інший варіант, що священник писав це слово в значенні “невістка”. Також таку реєстрацію вдів нареченими можна пояснити особливим ставленням суспільства до жінки XVIII ст. Вже з раннього дитячого віку спостерігалися гендерні відмінності виховання дівчаток та хлопчиків. У гендерній соціалізації дівчаток найважливішим було поступове опанування основних жіночих ролей матері та господині [7, с. 99], але їм передувала особлива роль дівчини-нареченої. З 4-5-літнього віку дівчаток виховували в традиціях “доброго тону”, а восьмирічна дівчинка середнього та вищого класів вже вважалася дорослою, яка фліртувала та мала дорослих залицяльників. У 12-13 років дівчина ставала вже нареченою. Всі сили жінки, її розуму, почуттів та грошей використовувалися нею на кокетство [17, с. 219] з метою майбутнього одруження. Відповідно й жінка-вдова у XVIII столітті до глибокої старості прагнула знайти собі пару та не бути самотньою.

Згідно з релігійною традицією, вдови віком до 60 років вважалися молодими, оскільки перебували в пошуку нової долі. Послання апостола Павла до Тимофія пояснює тим, що “вони, розпалившись, хочуть, наперекір Христові, заміж виходити” [4, с. 242] (1 Тим. 5:11). Справжньою вдовою вважалася жінка “не менше, як шістдесятилітня, що була за дружину одному чоловікові” [4, с. 242] (1 Тим. 5:9). Про таких літніх вдів в опрацьованих нами архівних джерелах зазвичай повідомлялося: “дряхлые, работать не могут”. Такою вдо-

вою була 64-річна вдова козачка Тетяна Миколаївна Мороховчиха з села Диканьки [16, с. 12]. Щоправда в “Рум’янцевському описі” цього ж села інколи зустрічаємо й інший запис про літніх вдів – “еще работать может”. Так, зокрема записано 50-річну козачку Зіновію Вакуліну Козаченкову [16, с. 27].

Шістдесятиліття було також максимальним віком для одруження згідно з Кормчою книгою [15, с. 8]. Брати шлюб у старшому віці (для чоловіка – 60 років, для жінки – 50 років) вважалося непристойним, бо більшість людей такого віку були вже непрацездатними. Крім того, згідно з християнським віровченням шлюб встановлений від Бога для продовження роду людського. А дітородний вік у жінок зазвичай закінчувався в 50 років [1, с. 48].

Для молодих вдів, навпаки, другий шлюб вважався корисним та бажаним, бо передбачалося народження від іншого чоловіка дітей. Повторне одруження було єдиним засобом для більшості вдів уникнути бідності. У кращому становищі безперечно були забезпечені вдови, чиї чоловіки володіли рухомим та нерухомим майном. Після смерті чоловіків за II Литовським статутом (1566 р.) вони отримували віно [14, с. 413]. Натомість селяни до другого шлюбу ставилися із застереженням, оскільки вважалося, що Бог один раз вже покарав вдову на самотність та міг це зробити вдруге. Третій шлюб селянами не заохочувався, оскільки вважалося, що людина хоче змінити свою долю, йде наперекір Божій волі залишити її самотньою [9, с. 165]. Можливо, саме таке ставлення сільського соціуму до проблеми шлюбності вдів породило народну думку, “перша вдова від Бога, друга – від людини, третя – від чорта” [9, с. 165]. Таким чином, ставлення простого народу до вдови було упередженим. Селяни розглядали вдову як Боже покарання, велике нещастя. Одне з прислів’їв говорить: “Краще сім разів горіти, чим раз овдовіти” [9, с. 165]. Таке ставлення до кількісної характеристики шлюбності вдів пояснюється й нормами канонічного права. Згідно з текстами “Кормчої книги” шлюб дозволявся не більше трьох разів, четвертий шлюб визнавався недійсним. Третій шлюб також не схвалювався, накладав на винного церковну епітимію [15, с. 11-12].

Інше питання: за якого чоловіка могла вийти заміж вдова? Молоді чоловіки неохоче одружувалися із вдовами. Оскільки за хрести-

янськими традиціями вважалося, що в потойбічному світі чоловік з'єднується з першою дружиною, таким чином другий чоловік на тому світі буде самотнім. Так само й молоді дівчата неохоче хотіли одружуватися з вдівцями [9, с. 165]. Але неодружені хлопці вступали в шлюб з вдовами через меркантильні інтереси. Дослідник середньовічної історії Франції Юрій Безсмертний вказує, що ще в 30-80-х роках XV ст. у цій країні нараховувалося не менше 15% шлюбів молодих чоловіків з багатими вдовами [3, с. 149]. Подібні випадки мали місце й на українських землях. Підтвердженням цьому може бути указ від 17 грудня 1774 року про заборону вінчання малолітніх хлопчиків з дорослими дівками. Згідно з цим указом, були випадки, коли восьмирічні хлопчики одружувалися зі старшими жінками [10, с. 1063]. Не виключено, що цими дорослими жінками могли бути й овдовілі особи. Очевидно, головною метою укладання такого нерівноцінного шлюбу було оволодіння багатством вдови. Іншою причиною для одруження з вдовою можна вважати бажання чоловіка перейти з однієї соціальної категорії населення в іншу. Поширеним явищем другої половини XVIII ст. були переходи посполитих чоловіків після одруження з козацькою вдовою у козачий стан. При цьому вони отримували можливості проживати на козачих ґрунтах та користуватися правом козачим, тобто не відбувати власницьких повинностей [2, с. 204]. Найвигідніше було одружуватися вдовам із вдівцями, оскільки за християнськими традиціями вони перебували у рівноцінних умовах. Але вдівцям не завжди було вигідно брати шлюб з вдовою, оскільки, окрім своїх дітей, їм би довелося годувати ще й вдовиних. На шлюбному ринку особливо привабливими для самотніх жінок виглядали заможні вдівці. Певна особливість була у становищі вдівців-священиків, які згідно з канонами могли укладати лише один шлюб [6, с. 185], тобто вдруге вже не одружувалися, надалі довічно залишалися зі статусом вдівця.

У поведінковій стратегії вдів, на нашу думку, можна виділити два напрями. Перший – гендерний, який був уособленням жіночої гідності, працьовитості та побожності неодмінно вів до статусу “Божої вдови” та до служіння церкві [19, с. 252]. Тільки така поведінка вдови визнавалася церквою за справжню, гідну. Оскільки жінка віддавала своє вдівство Богові та дотримувалася ідеальних

християнських постулатів. Другий напрям – поведінкова стратегія вдови, яка за покликом плоті та необхідністю влаштування дітей, прагнула до заміжжя, була підступною, небезпечною, аморальною та цинічною. Це породження “вдови-Диявола” [19, с. 254] відповідно виявлялася особливо небезпечною для інших жінок. Вищеназвана Івона Пугацевіч [19, с. 247-260] та українські дослідники Юрій Волошин [5, с. 13] й Ігор Сердюк [11, с. 175] вказують, що вдови створювали конкурентну ситуацію на шлюбному ринку.

Життєві стратегії можна трактувати виходячи з чотирьох основних покладених на неї християнським віровченням обов’язків: моральності в поведінці, влаштування дому й виховання дітей, відданості релігійним практикам та здійснення нею добрих вчинків [19, с. 254]. Однак їх виконання прямо чи опосередковано залежало від складу сім’ї, матеріального становища, ступеня набожності та віку вдови.

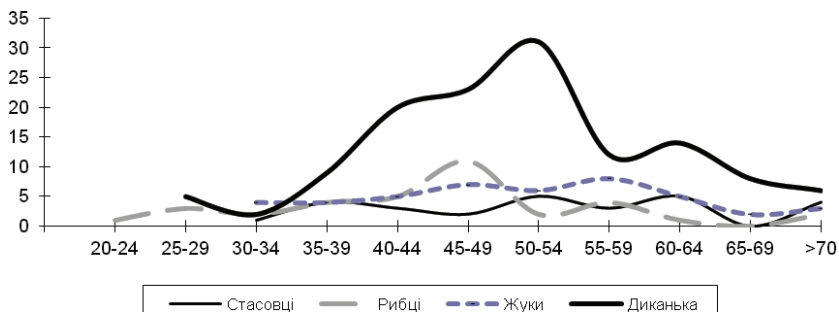
Спробуємо дослідити вікові показники жіночого вдівства проілюструвавши їх у таблиці (див. табл. 1), до якої внесемо вдів із вищеназваних сіл. Як бачимо, лише в урочищі Щербанях зовсім не було жінок цієї категорії. Згідно з нашими підрахунками, на основі сповідних розписів, загальна кількість вдів у цих селах становила 292 особи (100%). Серед них до молодих вдів (15-59 років), які мали шанси вступити в повторний шлюб, належала 231 особа (79,1%), а до справжніх вдів (старше 60 років) – 61 особа (20,9%). Переважання молодих вдів виглядає цілком закономірно, бо лише незначна їх частина доживала до старості.

Таблиця 1
Вікова структура вдів у селах Полтавського полку

Вікові групи Населений пункт	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	>70	Всього
Головач			2		2	2	2	2		2			12
Горбанівка					2	2	3	1	1	1			8
Жуки				4	4	5	7	6	8	5	2	3	44

Диканька			5	2	1	2	9	20	23		31	12	14		8	6	130
Куклинці				2	1		1			3	1	1			2		14
Пушкарівка				2	2		6	1				1					10
Рибці		1	3	2	4		4	5	11	2	4	1	1			2	35
Розсошенці			2							1	1	1					5
Стасовці				3	1		4	3	2	5	3	5			4		27
Триби				3				2	1	1							7
Щербані																	0
Всього		1	12	15	30	40	52	50	31	32	12	17					292

Як бачимо з таблиці, у наймолодшій віковій групі (15-19 років) вдів не виявлено взагалі, а в трьох вікових групах (20-24; 25-29; 30-34 років) була невелика їх кількість (1;12;15 осіб). Наймолодшою вдовою була 20-річна мешканка с. Рибців бездітна козачка Єфросинія, яка проживала в домогосподарстві Семена Оряна [16, с. 735]. Таку ситуацію можна пояснити тим, що в наймолодших групах ще не всі були одруженими, а далі з віком кількість заміжніх збільшувалась та зростала частка овдовілих. У наступних трьох групах (40-44; 45-49; 50-54) спостерігаємо значно більшу кількість вдів (40; 52; 50 осіб). Такі жінки ще не досягли стану “дряхлості”, але вже втрачали працездатність та були на межі закінчення дітородного віку. Таким жінкам було значно складніше знайти собі пару для створення нової сім’ї через наявність дітей та вузькість шлюбного ринку. В останніх чотирьох вікових групах (55-59; 60-64; 65-69; >70 років) бачимо поступове зменшення кількості вдів в міру зростання віку (31; 32; 12; 17 осіб) та, відповідно, зростання рівня смертності. Найстаршою була посполита с. Стасівців вдова Єфросинія 102 років, яка проживала в домогосподарстві Кирила Якименка. Як відомо, у XVIII ст. люди старші 90 років вважалися вже довгожителами [12, с. 63]. Згідно з таблицею 1, у чотирьох селах зосереджена найбільша чисельність вдів, що, очевидно, можна пояснити більшою ніж в інших селах чисельністю населення. Так, у Диканьці нараховувалося 130 вдів (44,5%), Жуках – 44 (15,1%), Рибцях – 35 (12%), Стасівцях – 27 (9,2%). Відповідно загальна чисельність населення в Диканьці становила 4 210 чоловік, Жуках – 1 702, Рибцях – 1 029, Стасівцях – 1203.

Малюнок 1. Вікова структура вдів Диканьки, Стасівців, Рибців, Жуків

Обчислені результати проілюструємо за допомогою графіка (див. мал. 2). Вік вдів позначається на абсцисі, а співвідношення їх кількості на ординаті. Він так само засвідчує, що найбільша чисельність вдів припадає на вікові групи (45-49; 50-54 років), хоча в Рибцях та Стасівцях помітна незначна варіативність, яка втім не впливає на загальну картину. Отже, кількість вдів поступово зростає починаючи з вікової групи 20-24 років до найвищих показників у групах 45-49, 50-54 років, потім лінії вікової структури знижуються у міру зростання жіночого віку.

Серед незаміжніх жінок, на нашу думку, можна виділити певні групи: незаміжні молоді дівчата (віком від 15 до 24 років); група ризику жіночої самотності (віком від 25 до 49 років); старі діви (особи старше 50 років). До першої групи віднесено незаміжніх молодих дівчат віком від 15 до 24 років. Так, за нашими підрахунками в 11 названих селах разом взятих, у віковій групі 15-24 років ми нарахували 590 (29,9%) неодружених жінок.

До другої виділеної нами групи неодружених жінок зараховано осіб дітородного віку, які за різних суб'єктивних чи об'єктивних обставин засиділися в дівках, не були заміжніми й не мали дітей. Вони ризикували залишитися самотніми до кінця свого життя. Так, у загальній чисельності населення визначених сіл Полтавського полку нараховувалося 49 (2,5%) незаміжніх жінок цієї групи. Такою неодруженою жінкою можна вважати 44-річну Домникію Кабачну,

яка була в “дворових” у власниці частини земель села Пушкарівки вдови сотничихи Пелагії Штепихи. Також прикладом неодруженої жінки була 39-річна Євдокія, донька 79-річної вдови Парасковії Онищенкої з села Жуків [16, с. 354]. На нашу думку, одними з причин затримання жінок у самотньому стані були довготривале наймитство та вузькість шлюбного ринку.

До третьої групи неодружених жінок можна зарахувати старих дів, віком від 50 років та старше (2 особи – 0,1%). На думку французьких вчених Л. Анрі та А. Блюма, вірогідність вступу в перший шлюб у таких жінок зменшується у міру того, як збільшується вік, та стає мінімальною, починаючи з цього віку, який звичайно приймають рівним 50 рокам [1, с. 48]. Так, 50 років прийнято вважати закінченням дітородного віку жінки та наявності мінімальних шансів вступити в перший шлюб. Старі діви – це самотні жінки, які, за класичним визначенням, не мали сексуальних стосунків з чоловіками та не влаштували своє сімейне життя. Але, на нашу думку, це поняття необхідно розглядати значно глибше. Стара діва – це не тільки жінка після закінчення дітородного віку, а самотня жінка за складом характеру, станом здоров’я або душі. Очевидно, старою дівою-наймичкою могла бути 60-річна Ірина, яка була в “дворових” в селі Рибцях, в домогосподарстві військового товариша Івана Кованьки [16, с. 730]. До цієї ж групи самотніх жінок можна віднести й 52-річну Анастасію сестру козака Івана Яковенка в селі Диканька [16, с. 124]. Але загалом наявність старих дів в архівних матеріалах мала поодинокі випадки, оскільки така самотня жінка становила певне відхилення від звичаєвих норм сільського соціуму.

До четвертої великої групи самотніх жінок віднесено осіб, статус яких не визначено. Укладачі документів не вказали сімейний стан цих жінок. Його невизначеність пояснюється можливою відсутністю чоловіка через заробітки, хоча жінка офіційно залишалася в шлюбі, а фактично – самотньою. Частина жінок, будучи вдовами, не могла довести свій статус через смерть чоловіка, який міг пропасти безвісти [11, с. 176]. Не виключено існування серед таких жінок покриток з незаконнонародженими дітьми, також згвалтованих жінок з дітьми. Взагалі зневажливе ставлення до жінки в суспільстві Гетьманщини було поширеним явищем [8, с. 205]. Сюди ж можна зарахувати й жі-

нок-наймичок, які досить часто працювали в багатих домогосподарствах за певну платню та були вихідцями з інших населених пунктів і в аналізованих нами джерелах їхній сімейний стан не вказаний. За жінку з невизначеним сімейним станом можна вважати управительку маєтку генерального обозного Семена Кочубея в селі Трибах 45-річну Герасимовну [16, с. 502], а також 30-річну Тетяну Шинкарку, яка проживала разом з “годованкою ей” 11 річною Тетяною [16, с. 504]. Під “годованкою” розуміємо вихованку, вигодованку [13, с. 298], прийомну дитину, сироту, а можливо, й покритку.

Отже, самотні жінки трьох груп (незаміжньої жінки, жінки-вдови та жінки, статус якої невизначений) були конкурентками на шлюбному ринку, а можливо, загрозою для одружених жінок. Незаміжня та жінка-вдова від часу переходу в самотній стан і до глибокої старості перебували в статусі наречених. За релігійними традиціями шлюбний вік обмежувався шістдесятьма роками. Справжньою вдовою вважалася лише особа такого віку, а інші вважалися молодими вдовами, для яких було бажаним повторне одруження. Одинока жінка ставала об’єктом людської неприязні та упередженого ставлення у суспільстві до неї.

Список використаної літератури:

1. Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии / Л. Анри, А. Блюм; пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой. – М. : РГГУ, 1997.
2. Барвинській В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII–XVIII вв. / В. Барвинській. – Харьков : Типографія и Литографія М. Зильбербергъ и С-въ, 1909.
3. Бессмертный Ю. Л. Жизнь и смерть в средние века. Очерки демографической истории Франции / Ю. Л. Бессмертный. – Москва : Наука, 1991.
4. Біблія або книги святого письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. – Українське біблійне товариство. UKRAINIAN BIBLE United Bible Societies, 1992.
5. Волошин Ю. Жінка-вдова в полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. (за матеріалами Рум’янцевського опису Малоросії) / Ю. Волошин // Київська старовина. – 2011. – № 1.
6. Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської епархій як джерело з соціальної історії Гетьманщини XVIII століття: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.06 / В. Дмитренко. – Полтава, 2010.

7. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Кісь. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008.

8. Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х – 90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) / В. Маслійчук // Соціум. Альманах соціальної історії. – Київ: 2005, Випуск 5.

9. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В двух томах. Т. 1 / Б. Н. Миронов. – С.-Петербург: Издательство “Дмитрий Буланин”, 1999.

10. Полное собрание законов Российской империи [в 45 т.]. – СПб.: Типография II Отд. Собственной Е.И. В. Канцелярии, 1830. – Собрание первое. – Т. XIX.

11. Сердюк І. Вдвці і вдови у Рум’янцевському описі Переяслава (історико-демографічний аналіз) / І. Сердюк // Краєзнавство. – 2008. – № 1-4.

12. Сердюк І. Населення літнього віку у містах Гетьманщини (за даними Рум’янцевського опису 1765-1769 рр.) / І. Сердюк. // Соціум. – Соціум. Альманах соціальної історії. – Київ, 2010. – Випуск 9.

13. Словарь украинского языка. У 4-х т. / [Упоряд. Б. Грінченко]. – Т. I. – Репринт. вид. – К. : “Лексикон”, 1996.

14. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / [Упоряд. Т. Гошко]. – Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2001.

15. Цатурова М. К. Русское семейное право XVI-XVIII вв. / М. С. Цатурова. – Москва : “Юридическая литература”, 1991.

16. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 990, оп. 2, спр. 34, арк. 145.

17. Шашков С. С. Историческія судьбы женщины, детоубійство и проституція / С. С. Шашков. – С.-Петербургъ : Въ типографіи Ф.С. Сушинскаго, 1872.

18. Kuklo C. Kobieta samotna w spoleczenstwie miejskim u schylku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-spoleczne / C. Kuklo. – Bialystok: WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU W BIALYMSTOKU, 1996 – S. 64-65.

19. Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV-XX wieku. Struktury demograficzne / Pod redakcja Cezarego Kukli. – Warszawa : Wydawnicwiwo – DIQ, 2008. (Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie).